

מי מפחד ממישיחיות?

אלה בלפר

דוד אוחנה, **מישיחיות וממלכתיות: בן-גוריון והאינטלקטואלים – בין חזון מדיני לתאולוגיה פוליטית**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל, הציונות ומורשת בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, קריית שדה-בוקר 2003, 470 עמודים

כותרת הספר גם מתעתעת וגם מדויקת: מתעתעת משום המוסכמות הרעיוניות והתפיסות המקובלות של המושגים; ומדויקת גם משום ההתאמה הגמורה לתוכן הספר, אך גם ובעיקר משום הפרשנות החדשנית המוצעת בו בנוגע לשילוב המושגים 'ממלכתיות' ו'מישיחיות', פרשנות המאגרת את הקורא הישראלי בן ימינו. המושג 'מישיחיות' במחוזותינו ובזמננו מתקשר בעינינו באופן טבעי לימין הדתי בישראל, לתנועת גוש אמונים ולאנשי ארץ-ישראל השלמה, אשר לדידם מתאחדת מצוות היום הפוליטית עם תבנית הגאולה ועם מצוות היום הדתית.

מקובלים עלינו גם שני הקשרים אחרים למושג זה: המסורת המשיחית בישראל; והמישיחיות החילונית, כמו השם שנתן יעקב טלמון לפוליטיקה הרדיקלית של אירופה מאז ימי המהפכה הצרפתית. המסורת המשיחית היא עצם מעצמותה של מסורת הדת, וכעיקר אמונה דתי חייבה את היהודי בתפיסת עולם דיאלקטית של גלות וגאולה. ואולם האמונה המחויבת בבניית המשיח ובימות המשיח מותנית ברצון הבורא, ובנס מטפיזי שישנה את המהלך הרגיל של ההיסטוריה ויביא לעתיד נכסף שהוא בעצם חידושו והשלמתו האידאלית של העבר, בבחינת 'חדש ימינו כקדם'. היהודי המאמין מחויב לפי מסורת זו באקטיביות דתית-אמונית עמוקה שתכשיר את הדרך למשיח, אולם בה במידה הוא מחויב גם לפסיביות פוליטית, בבחינת 'אל תעירו ואל תעוררו'.

לעומת המשיחיות המסורתית, המשיחיות החילונית, שאוהנה מכנה בספרו 'המישיחיות הפרומתאית', אכן גנבה את אש הגאולה מן הכוח הטרנסצנדנטי ותרגמה את חזון הגאולה לתורה פוליטית רדיקלית שהדיאלקטיקה הבסיסית שלה היא השילוב של החוקיות ההיסטורית והרצון החופשי של האדם, ושבסיכומם של דברים תביא תורה זו למהפכה הנכספת שתגאל את האדם ואת האנושות מכבלי המעמד, מכבלי השעבוד הלאומי ומכבלי הנכור של האדם מעצמו ומזולתו.

שלושת הדפוסים של המשיחיות – הדתית-הפוליטית של ימינו, הדתית-המטפיזית של

מסורת ישראל והחילוניות-האפוקליפטית - היו והנם מועדים למפח נפש: המסורת המשיחית בישראל תחמה את העולם היהודי אל מחוץ למעגל החיים ההיסטורי 'עד כי יבוא שילה', ובסופו של דבר התנפצה הפסיביות הפוליטית של משיחיות זו במערבולת ההיסטורית של חילון, של אמנציפציה, של אנטישמיות חדשה ושל התערורות של לאומיות יהודית המחויבת לנורמליזציה היסטורית של העם היהודי. המשיחיות החילונית בנוסח אירופה התנפצה אל אימי המשטרים הטוטליטריים של המאה ה-20, ואילו המשיחיות הדתית-הפוליטית בישראל של ימינו (שאוחנה מכנה 'כנענית' על שום המיקוד הטריטוריאלי שלה) נמצאת במוקד המחלוקת הפוליטית בישראל. מאז הסכם השלום עם מצרים דרך הסכמי אוסלו ועד להסכם הנסיגה מחברון חלה התפתחות מדינית שכיוונה הברור הוא ויתור על חזון ארץ-ישראל השלמה. הלהט האמוני מחד גיסא והראליזם הפוליטי מאידך גיסא קורעים ומפלגים את המדינה.

דוד אוחנה מציג דפוס רביעי של משיחיות שבמרכזו חזונו ומדיניותו של דוד בן-גוריון. דפוס זה ניזון הן מן המסורת המשיחית בישראל והן מחזון המשיחיות החילונית בנוסח הסוציאליזם הרדיקלי באירופה. בן-גוריון, כידוע, בא מן הציונות הסוציאליסטית; זו אכן שואבת מן המשיחיות החילונית של הדוקטרינות הסוציאליסטיות באירופה, מן האמונה בחוקיותם הדיאלקטית של תהליכים היסטוריים, מן האוונגרדיזם המהפכני של הקורבן-החלוץ, מן האמונה האפוקליפטית במהפכה טוטלית, ומעל לכול - מראיית ההיסטוריה כדרמה לקראת גאולה. אבל מלבד החזון החילוני-המערבי שואבת ציונות זו מן הקשר הדיאלקטי נוסח מסורת ישראל בין גלות לגאולה, ממרכזיותה של ציון בתהליך הגאולה ומחזון אחרית הימים של נביאי ישראל. היא גם שואבת מן האוונגרדיזם היהודי הטמון ברעיון הבחירה כמו מעצם השאיפה להגבתה הרוחנית של ההוויה הארצית.

לפיכך היעד הממלכתי הוא רב-פנים: עיצובה של מדינה יהודית-חילונית-מערבת המוגדרת בקיום לאומי-מדיני נורמלי, ובו בזמן מדינה השומרת על האמונה בסגוליותו הרוחנית של עם ישראל ובייעודו האוניברסלי להיות 'אור לגויים'. בתוקף התגדרותה (הנבואית-הסוציאליסטית) מחויבת המדינה היהודית בטוהר הנשק, בסיוע לעמים נחשלים ובעיצוב חברת מופת הבנויה על אושיות המוסר והצדק. ואולם ההשראה המשיחית הכפולה - הן של תחיית מלכות ישראל והן של חזון החברה המתוקנת - נטועים עמוק בתוך רעיון הנורמליזציה הלאומית והראליות הפוליטית של המדינה החדשה.

דוד אוחנה בא להאיר ריבוי פנים זה בתפיסת העולם הממלכתית. הספר מכיל מבוא, שלושה שערים ונספח. המבוא שייך לתחום המחקר של ההיסטוריה של הרעיון: אוחנה מציג מבאר וסוקר את תולדות הרעיון המשיחי והקשרו הציוני. בשער הראשון מובאת גנאולוגיה של הרעיון המשיחי בכתבי בן-גוריון. שני השערים הבאים הם אוסף של תעודות היסטוריות - מפגשים, מכתבים ודברי פולמוס - ובשניהם מבואות מלאי תובנה של המחבר קודמים לתעודות עצמן, שבהן מוצא את ביטויו החזון המשיחי-הממלכתי כפי שבן-גוריון מציג אותו ומגן עליו בשיח עם אנשי מדע ורוח. ומכל אלה - המכתבים, השיחות והמפגשים (למשל, המכתבים לעקיבא ארנסט סימון, לברוך קורצווייל ולמרטין בובר, הרצאותיו ודבריו במפגשים

השונים, למשל עמ' 151-204 ועמ' 274-361) – עולה המתח הדיאלקטי הצפון ב'ממלכתיות', שהיא גם מגיבה על החזון המשיחי וגם מתגוננת מפניו.

המדינה היהודית, המעוגנת בהגדרה לאומית-טריטוריאלית ובריבונות פוליטית, נועדה לגלם לפי המתכונת הממלכתית את ההתגדרות העליונה – 'כיכר העיר' – של העם היהודי. אבל מכיוון שכך היא נוטלת על עצמה אחריות הן על גורלו של הקיום הקיבוצי-הפוליטי של אזרחיה, והן על ערכיו הרוחניים ויעדיו הלאומיים של כלל ישראל. וכך – דווקא בנוסח הציונות הרוחנית של אחד העם – הישות הפוליטית החדשה היתה אמורה להכיל וגם לעצב את הזהות הקולקטיבית של העם; כל זאת בשילוב הרמוני בין עשייה פוליטית של הווה מדינית נורמלית לבין המחויבות לצביונו הרוחני של העם. יתרה מזו, לפי כוח ממשותה המדינית ומידת עוצמתה הפוליטית כך מידת מחויבותה הרוחנית ואחריותה כלפי העם היהודי וכלפי ההיסטוריה היהודית. זוהי אפוא, לפי טענת מחולליה ומעצביה של המדינה, דרך המלך של ההיסטוריה היהודית בעידן המודרני.

תפיסה זו אכן באה לידי ביטוי המובהק בתעודת הזהות הציבורית כפי שגובשה בידי דוד בן-גוריון. אמנם בן-גוריון היה ממוקד בראש ובראשונה בצדדים המעשיים; גיבוש הליכים מדיניים, בניית צבא לאומי ואינטגרטיביות אזרחית היו באופן טבעי בראש מעייניו של האיש שהכריע בעד הקמת המדינה ועמד בראש המבוע של פעילותה הציבורית. ואולם לצד ההדגש הפוליטי ניזון עולמו הרוחני של בן-גוריון משתי המורשות המשיחיות – היהודית והמערבית. ואכן בד בבד עם העשייה הפוליטית בא לידי ביטוי הניסיון לעצב מתווה חברתי ומוסרי למדינה החדשה הן כביטוי הציבורי המתחדש של עם סגולה והן כניסיון לכונן חברה הבנויה על יסודות סוציאליסטיים. מכאן נובעים היאחזותו המופגנת של בן-גוריון בתנ"ך ובמשא נביאי ישראל, וכן מאמציו לעגן את עוצמתה הצבאית של ישראל בסגוליותה ובמוסריותה. התפיסה הממלכתית מציבה אפוא למדינה את היעד הכפול של להיות עם נורמלי ושל תחייה משיחית, ועם היעד הזה היא נועדה לשמש מוקד בלעדי להזדהות לאומית הן כמרכז טריטוריאל-פוליטי של הקיום הקולקטיבי והן כהחלטה ההיסטורית האקטואלית של משאת נפש משיחית.

חיסול אלפיים שנות גלות, קיבוץ גלויות, בריאת מדינה בבחינת יש מאין, עיצוב מערכת פוליטית בת קיימא וקיום מערך בטחוני ומערכת חוקים ציבורית – כל אלה מסתכמים מעצם טבעם גם כהתגבשות לאומית-מהפכנית וגם כהחלטה המיוחלת (הגם מעשה ידי אדם) של שיבת ציון. מצד אחד הרי מגולם בכך נס הנורמליזציה לעם שהנורמה ההיסטורית שלו היא 'לא נורמלית' בעליל, וששלילת הגולה מבחינתו מלווה בהכרח בדחיית ההיסטוריה היהודית ובבריאה מבראשית של זהות קיבוצית חדשה. אבל מצד אחר מתגשמים במעשה 'הדילוג לאחור' – לפני היות החורבן ולפני היות הגלות – מאוויי הגאולה של המסורת המשיחית וחזון החלטה המחודשת של המדינה המקראית. ההגשמה הציונית מגלמת אפוא את פסגת ההיסטוריה הייחודית של העם. ואולם בה בעת שוללת הממלכתיות את מסורת הדת, ובאמצעה את רעיון המדינה המתוקנת היא מתנתקת מייחוד הגורל היהודי ומוצאת את עצמה מחויבת לראיזם היסטורי שבאמצעותו ועל-פי חוקיו נאמדת התקומה המדינית ונקבעים

מהלכיה. הציונות 'הממלכתית' נעה אפוא על קו המתח בין חזון משיחי ובין חילוניות היסטורית מפוכחת; והאתגר העליון שלה הוא בסיכומו של דבר להפוך את הווייתה האקטואלית של מדינת ישראל לחוויית קיום שתתיך יחדיו רֵאליזם מדיני ועידן משיחי. כל האמור לעיל הוא פרשנות שלי על הממלכתיות, פרשנות שהספר שלפנינו מחזק ומאשש. ייתכנו בוודאי גם פרשנויות אחרות, שהרי כפי שאוחנה מציין בפתח דבר, הוא לא ביקש 'לסכם את דברי המשתתפים אלא להביאם כמות שהם, כדי שהקורא ישפוט בעצמו'. וכמו שנאמר בכותרת המשנה של הספר 'בן-גוריון והאינטלקטואלים', אפשר ללמוד הרבה מן האסופה שלפנינו על מערכת היחסים המורכבת בין איש המעשה בעל החזון לבין אנשי הרוח בעלי הדעה. אפשר גם ללמוד הרבה על אופיו של המנהיג הפוליטי ועל דפוסי המחשבה של בני הפלוגתא והשיח, ובייחוד על הפסיפס המעניין והמורכב המהווה את הבסיס הרעיוני המגוון של התנועה הציונית. ואולם נקודת המבט של האסופה כולה היא נקודת המבט המשיחית והקשרה אל הרעיון הציוני – האש המלבה אותה, כוח ההשראה שבה, והסכנות הגלומות בה.

ואכן הנספח שבספר מכיל אסופה של מאמרים שונים ואף מנוגדים (צבי ורבובסקי, יוסף קלוזנר, יהושע אריאלי, רבקה ש"ץ, אוריאל טל, יעקב כ"ץ) העוסקים בשאלת הקשר שבין משיחיות לציונות. בכלם עובר החוט המקשר בין חזון מדיני לתאולוגיה פוליטית – החשש מחוט זה או האישוש והאישור לקיומו. כך כותב דוד אוחנה במבוא לנספח זה של ספרו:

בן-גוריון מזה והרב אברהם יצחק הכהן קוק (הראי"ה) מזה מדגימים יפה את משמעויותיה השונות של התאולוגיה הפוליטית. במובנים מסוימים הם ניצבים משני עברי המתרס: הראשון, המנהיג הפוליטי, לא היסס לנכס את הקודש, לגייס מיתוסים מקודשים ולצקת אותם במלאכת החיים של בניין האומה; השני, מורה הדרך הדתי, לא היסס לנכס את החולין, לגייס חלוצים ציונים ולצקת אותם במעשה המרכבה המבשר את ביאת המשיח. לכל אחד מהם נקודת מוצא שונה בתכלית מזו של רעהו, אך המשותף לשניהם הוא העלאת מעשי החולין לדרגת קודש [...] [עמ' 371]

בעצם מעשה הקמת המדינה ביצע בן-גוריון את הניסיון המשמעותי ביותר להלאים את הרעיון המשיחי היהודי. הציונות הייתה הניסיון ההיסטורי להלאמה של המושגים הדתיים ולטרנספורמציה שלהם למישור החילוני; בן-גוריון הביא מהלך זה עד קצה מסקניותו בניסיון ההלאמה של התנ"ך ושל המשיחיות. הממלכתיות הבן-גוריונית הייתה מהלך הלאמה כולל, נרחב ורבעצמה, שנטל מיתוסים דתיים ורתם אותם לפרויקט הממלכתי. בתווך, בין הראי"ה לבן-גוריון, ניצבו אינטלקטואלים דתיים וחילונים שנתעו מהניצוצות של התאולוגיה הפוליטית מבית מדרשם של שני הענקים. האינטלקטואלים הדתיים איתרו את הנפץ התאופוליטי העלול להבעיר את הרעיון המשיחי. הם הקדימו את האינטלקטואלים החילונים והתריעו עוד בשלב מוקדם על החזון הבן-גוריוני המשיחי, משום שנכפה עליהם האתגר הזה עוד קודם לכן, כאשר נחשפו לשילוב העולמות הנפיץ בתאולוגיה הפוליטית של הראי"ה. הם כבר היו בסיפור הזה: לדידם בן-גוריון משחק באש, והעובדה שאיננו מפחד מכך איננה מפחיתה לדעתם מהסכנה שבדבר [עמ' 372];

מי מפחד ממשיחיות?

בסיכומו של דבר מציג הספר לפני הקורא סימני שאלה – על תוואי הדרך שעבר החזון המשיחי, על ההתכה ההדדית של ממלכתיות ומשיחיות ועל הדינמיקה של האמונה המשיחית מבן־גוריון ועד ימינו. כך מסכם דוד אוחנה את דברי המבוא שלו לחלק האחרון של ספרו:

בעידן הפוסט־מודרני חזרה המשיחיות הטרוסצנדנטלית לחיינו בדלת הקדמית. היא פועלת בעולם שאחרי הנאורות, כלומר בעולם שלאחר הניסיון המודרני להעלות את האדם לדרגת אלוהים. הפונדמנטליזם הפנים את העצמה הפרומתאית על מנת להעצים את כוחו. בעידן הקדם־מודרני ציפו בני אדם בכיליון עיניים לבואו של אלוהים, אך הם המתונו לו בפסיביות ובסבלנות; בעידן המודרני הם נטלו את גורלם בידיהם ומחקו את צללי האלוהים; בעידן הפוסט־מודרני הם מאבדים את צניעותם ודורשים להביא את אלוהים עכשיו. עידן זה חימש את הפונדמנטליזם בתודעה עצמית פרומתאית ובעצמות טכנולוגיות ותקשורתיות. מהפך זה ניתן להיעשות אם מקדשים את החול; רק החול מקרב את האלוהים. הפונדמנטליזם קישר שוב בין המשיחיות הטרוסצנדנטלית למשיחיות הפרומתאית; התאולוגי התחבר מחדש לפוליטי. האם ישיב פרומתאוס הציוני את האש לאלים? [עמ' 381]

אפשר להסכים עם ההגדרות, עם מבחר המקורות ועם המסקנות ואפשר להתווכח עליהם. ואכן ראוי הספר החשוב הזה לעיון ולהתדיינות; וודאי שיוכל לסייע להתבוננות מעמיקה ומשכלת בשאלות הבווערות של ימינו.